

Літературні стремління галицьких Русинів

від 1772 до 1872.)

Не мож заперечити, що галицькі Русини за остатніх сто літ поступили на перед не лиш в політичнім, але і в літературнім відношеню, що світогляд їх розширив ся і участь їх в житю цивілізованих народів з кождою дниною більшає, особливо в остатніх роках. Нема в тім нічого дивного. Поступ загальний не міг лишити ся без слідів і в нашім житю.

Але з другого боку не мож заперечити і того, що в порівнаню до пережитого часу і до поступу інчих народів наш поступ дуже малий і незначний. Ми все таки в порівнаню до других народів остали ся з заду і наше духове жите не може навіть рівнати ся до їх житя. Ані в політиці ані в літературі ми не можемо похвалити ся великими успіхами. Противно: так довго ми вже боремо ся за наші народні права, за свободу, за літературну самостійність нашу, стільки щирої і совісної праці вкладали найліпші люде з поміж народа в сю борбу, і все ж таки так мало вийшло з неї. Як в блуднім колесі крутимо ся ми в круговороті неприхильних обставин, історичних злиднів, і наші гуманні змаганя розбивають ся як о камінну стіну від напору супротивних стремлінь. Історія наша, то історія безнастанних неудач і розчаровань. Майже все нам уривало ся; майже нічо не удавало ся.

Чому? На се питанє годі дати правдиву відповідь від разу. Сказати, що тому, бо ми не годні оперти ся неприхильним обставинам, бо шкода всіх щирих наших заходів, бо борба безнадійна, — така відповідь дуже легка, але не витримає критики. Бо вже сам факт, що нарід жие, що після кождої неудачі і розчарованя він все таки підоймає ся і не йде в зад але наперед, хоть помалу і з великими перешкодами, — вже сам цей факт єсть очевидним доказом, що наші заходи і змаганя, то не пуста забавка, не безнадійна борба, але вплив природної

*) Праця ся написана ще перед 8 роками. Від того часу у нас і за границею повиходило декілька цінних праць, що доторкають ся з ріжних боків тої самої теми, та автор отсеї праці не міг достаточо узгляднити їх здобутків, хоч, звісно, вони не були б богато вплинули на зміну его остаточних виводів. — Р е д.

конечности, котра помимо всіх неудач пре нарід до дальшої праці над собою.

Не в безнадійности борби, але в способах, якими ми єї вели, треба шукати відповіді на се питанє; не в загальній формулі одже, але в історії. Коли б написана була докладна історія нашого життя за остатніх сто років, то відповідь правдива була б готова, бо опиралась би на фактах, котрі, як відомо, суть найліпшим аргументом в спорних справах. Але історії такої нема, та й ледви чи зараз буде.

А тимчасом серед тяжких історичних обставин, в яких нашому народови довело ся тепер жити, питанє се само собою насуває ся кождому мислячому чоловікови. Поминути єго не мож, і відповісти на него треба. В роботі, котру передаю нині під суд читателів, я трібую відповісти на него. Історії написати я не беру ся, бо при недостатку матеріалів це була б робота, як думаю, неможлива. Але єще другий спосіб, котрий хоть може не так докладно доведе до ціли, але по крайній мірі причинити ся може до роз'ясненя трудного завданя. Це єсть о скільки мож вірна і сумлінна характеристика літературних стремлінь руської інтелігенції в Галичині. Бо в літературних стремліннях як в зеркалі відбивають ся всі заходи нашого народа коло свого піднесеня, а також і обставини, серед котрих він жив і розвивав ся, котрі впливали на єго розвиток і на єго регрес, а також і на причини єго неудач.

Робота, як бачимо, хоть трудна, але варта, щоб коли не цілком зробити, то хоть взяти ся до неї. Правда, — предмет єї скромний і малий, так як малий той кутик нашого рідного краю, в котрім ми живемо. Забитий і забутий він і ми з ним. Не найде одже ніхто в мойій роботі ані великих геройів, ані важних історичних подій, ані нічого такого, що би високо підоймало духа по над зовсім звичайне і буденне житє. Все в ній мале, понуре і одностайне, як слотиста осінь. Але тому, що воно мале, воно не перестає бути цікавим, не лиш для нас, Русинів, але і для посторонніх людей. Бо і о наш галицький кутик відбивав ся відгомон ширшого життя і інтересів, хоть правда, що відгомон цей був нераз такий тихий і слабенький, що ледви мож єго дослухати ся. Прослідити ті ниточки, якими вяже ся єго житє з житєм загальним, позвязувати те, що було порозкидане, позбирати до купи те, що на око зовсім купи тримати ся не хоче і відшукати між усім тим органічну звязь, — річ дуже цікава для мислячого чоловіка. Жаль, що органічної звязи найшов я не багато. Послідуючі по собі періоди слабо розвивають ся одні з других; кождий кусень впливає переважно з внішніх обставин і причин, котрі то сюди то туди вертять нашим житєм,

тут єго переривають, там знов до чогось нового навязують і все таки жите те мало посувають на перед.

I.

Звідки взяла ся руська інтелігенція в Галичині? Коли Австрія відбирала від Польщі Галичину, їй і в гадку не приходило, що край, котрий вона забирає, є переважно не польський але руський. Австрійський уряд добре здивував ся, коли один із єго урядників присланих до Галичини, щоби придивити ся ново придбаній провінції, гофрат Коранда, поміж івшими цікавими і новими справами відкрив — цілий нарід, живучий на найбільшій половині краю, нарід не польський, котрий говорить бесідою близькою „до бесіди російської або іллірійської.“¹⁾ То були ми, Русини. Але інтелігенції руської і Коранда не міг відкрити, бо — єї не було.

Був, правда, єпископ Шешницький, але граф Перген, перший галицький губернатор, знав про него лиш тільки, що він є „der hiesige griechische Bischof“ і є „ein Bonvivant und passiret vor sehr intrigant.“²⁾ Більше про него він не знав. Було коло єпископа кілька вищих духовних осіб, але й вони самі собою не могли становити руської інтелігенції, хоть би навіть були мали бодай крихіточку народного почуття і свідомости. Вони були греко-уніятські священники, та й годі; священники зовсім ополячені, котрі ледви з імени звали себе Русинами. Та й положене їйх під неустанным натиском польським було таке, що вони ледви могли дихати, і хіба лиш у своїх церковних справах по-деколи давали ознаки життя, ознаки похожі більше на остатні пориви чоловіка коваючого, чим чоловіка живого і здорового. „Я вже зовсім жжив ся з гадкою“ — писав 1773. року львівський консисторський офіціал Левінський до архідіакова Левінського в Варшаві³⁾ — „що борше Русь згине, ніж ми чим будемо. Шкода велика..., що ми вчили ся чого, бо коли б ми були так як наші батьки нічого не вміли і не знали, то би ми не чули і тих кривд, котрі невинно терпимо, тай не лиш це пониженє не було би нам таке прикре, але і відбуване підвод, так як наші батьки їйх відбували, а наконєць і наказ робити панщину

¹⁾ Helfert, J. A. Die österreic ische Volksschule... Prag 1860. I. стр. 461.

²⁾ Рукопись бібліотеки імени Оссолінських № 525, картка 59.

³⁾ List Imci X. Lewińskiego Officyała do Imci X. Lewińskiego Archidiacona у Prokuratora w Warszawie 21. Aprilis 1773. (Акта относящиеся до затверждения Капитулы Епископского Собора во Львовѣ, сообщилъ Ант. Петрушевичъ. Галичанинъ 1872. Книга I, Выпускъ I стр. 140. 141.)

не був би нам такий прикрий, як теперішня недоля. А коли би нам була надойшла панщина і підводи, то яко мужики православні легко могли би ми найти опіку в Московщині... І певне борше би ми єї там нашли як тепер в Римі... Шкода, що конфедератам не повело ся, були би нас може вже вирізали і тим би були успокоїли ся, а так бють нас, бють, а неубють...“

Так діяло ся між висшими кружками руського духовенства в Галичині. (А сільське духовенство було зовсім прибите і темне. Дідичі уважали руських попів яко простих мужиків і своїх підданих; уживали і гнали їх силою до всякої двірської роботи.) Року 1774⁴⁾ скаржив ся єпископ Лев Шептицький в поданю до цїсареві Марії Тереси, що пани обходять ся з поповичами як найгірше і виганяють їх на панщину,⁵⁾ ба декотрих попів ще й за австрійського панованя потягали пани ad solvenda rusticalia. В році 1777, одже аж в 5 літ після австрійської окупації, уряд увільнив їх вправді від цього постидного ярма⁶⁾, але помимо того, як оповідає Микола Устїянович, „ще року 1792 гнано на панщину священника з Ялинковатого, села належачого до Скільського скарбу, а то в сам понеділок Великодних свят. В вівторок велів священник запрягти воли до воза, а вмїсто вислати слугу вибрав ся сам з своїми парохіянами до Скольного ботюки на пилу возити. Але там полишив він воли на божу волю, а сам удав ся пішки до владики в Перемисьль. В наслідок пересправ ведених в тій справі запретила ц. к. надворна канцелярія раз на завше потягати священників до яких небудь підданських повинностей двірських.“⁷⁾

Вже хоть би за для самої матеріальної нужди, в котрій воно ледви перебивало ся зо дня на день, сільське попівство руське не могло ані само живо інтересувати ся висшими духовими і народними справами, ані вести за собою нарід, ще гірше від него приголомшений. Річний дохід попа не виносив більше як 15—25 гульд. На єго удержанє давав пан такий ґрунт, який мав кождий мужик; часом лиш дотація доходила до подвійної пайки ґрунту мужицького. Щоби як небудь прожити, він мусів сам з родиною брати ся до сільської роботи. (Harasiewicz l. c. 554—555). Жите єго було зовсім мужицьке, мужицька

⁴⁾ Добрянській А. Короткая вѣдомость историческая о Епископахъ рускихъ въ Перемышли. Перемышлянинъ 1857, стр. 95.

⁵⁾ *Copia instantiae* єпископа Льва Шептицького *Imperatrici porrectae die 17. Julii 1774 in audientia* (per Joannem Gutz). гл. Harasiewicz Mich. *Annales ecclesiae Ruthenae...* Leopoli 1862. стр. 559.

⁶⁾ Harasiewicz, тамже, стр. 580.

⁷⁾ Устїяновичъ Николай. Местъ Верховинця, оповѣданье. Во Львовѣ 1879, стр. 84, замітка 4.

одежа, мужицькі звичайі і обичайі. „Сілецький піп, пише Краттер, мало рїзнить ся від мужика що до свого фізичного образования і звичайів. Жие в нужденній хатині як мужик, оре, пє, бідує як мужик... На селі нераз мож бачити, як священник в подертій одежині, з обойчиком на шиі, з люлькою в роті, з батогом у руках іде коло своїх коней або волів.“⁸⁾

Можна би одже сказати, що не-то-що самостійної інтелігенції, але навіть і властивого духовенства такого як в краях цивілізованих у нас не було. Щоби стати попом, треба було вміти лиш по польськи і по руськи читати і троха писати. В Перемиській дієцезії кандидати духовного стану приходили до живших у Валяві єпіскопів і тут як могли містилися по мужицьких хатах, помагали в днину мужикам молотити, а вечерами учили ся „пацуру і какусів“, поки йїх владика не висвятив на попів. (Добрянскій, l. cit. 96).

Були одже в Галичині по містах і місточках омужичені міщане руської народности, викинуті далеко на передмістя⁹⁾, і були по селах руські мужики, а з поміж них декотрі, навчивши ся від біди читати і писати і пізнавши з виданої у Львові 1760 року книжки: „Богословія нравоучительная или Собрание припадковъ духовнымъ особомъ потребное“ деякі елементарні богословські понятя, в свободних від роботи коло плуга часах сповняли службу сільського приходника. (Головацкій, l. cit. 11). Інтелігенції-ж руської, образованої, з почутєм народним тогди в Галичині і сліду не було.

При таких обставинах не було великої надії, щоби нарід руський в Галичині під австрійським панованем міг піднести ся з упадку і виратувати ся від неминучої національної погібелі. Цісарева Марія Тереса не багато змінила ті порядки, котрі застала в Галичині. Єї строго консервативні переконання, єї прихильність для шляхти¹⁰⁾ лагодили ся

⁸⁾ Kratter, Briefe über den itzigen Zustand von Galizien. Leipzig 1786. II. ½ стр. 1—7. Дивись також: Rohrer Joseph, Bemerkungen auf einer Reise... durch Ost- und Westgalizien... Wien 1804, стр. 94—96, котрий каже, що ще в перших роках 19. віку noch mancher Pope ausser der Kirche sich nicht im geringsten in seiner Kleidung von dem gemeinten Bauer unterscheidet.

⁹⁾ Навроло Rusyn (Головацкій Яків), Zustände der Russinen in Galizien в Йордана Jahrbücher für slav. Literatur 1846. стр. 365 і тогож автора: О первомъ литературно-умственномъ движеніи Русиновъ въ Галиціи со временъ Австрійского владѣнія въ той землѣ. Львовъ 1865. (Особый оттискъ изъ II. Выпуска Наукового Сборника 1865). стр. 24.

¹⁰⁾ Patent verordnet, dass kein eingesetzter Unterthan ausser der Verwilligung seines Grundherrn ein Stück Zugviehe zu veräussern sich unterfange. 10. März 1774. Уступи: die Willkührlichkeit verschiedener Unterthanen, mit welcher

вправді під впливом єї побожного, безперечно щирого і доброго жіночого серця. Індівідуальну недолу вона де могла там усувала; сльози і скарги поодиноких людей находили у неї завсїгди щирю порадищу і помічнищу. Вона казала прийняти 14 молодих Русинів у духовне заведенє у Відни, Барбареум, з котрого виходили потому виспї достойники галицько-руської церкви; старала ся хоть по части направити долю мужиків, і там де інтерес держави і монархічної власти конечно вимагав, вона новими інстїтуціями політичними кріпила свою власть і ограничувала прївілейї шляхти.¹²⁾ Але то були лиш першї початки; поволї, осторожно старала ся вона позагладжувати ті острї кінчики суспільних і політичних безпорядків, котрі вже за надто різали в очи.

Річ ясна, що такий спосіб заспокоєня потреб часу мало і дуже незначно міг поправити долю народа руського, котрому не лиш доїдали заостренї кінчики і безправности системи, але котрого „бути або не бути“ залежало від перемїни самої системи, того строю феодального, котрий не лишень ссав кров і працю з руского тіла, але затроював і убивав руського духа.

Аж реформи Йосифа могли зробити переворот в доли галицько-руського народа. Не так тому, що він, як може де-хто подумає, з особливою сїмпатією відносив ся до руського народа, що він розжалував ся над єго нужденним положенєм. А тому, думаю, що своїми реформами він хоть і не знищив усеї системи феодальної, але єї підкопав і єї основи сокрушив. З небувалою в Австрії енергією і смілістю він відбирав вплив і звачїне політичне іменню тїй суспільній верствї, котру єго мати уважала яко підвалину державного порядку, котрої самоволєю вона трї-

sie ihrer Pflicht ungetreu sich von ihren Schuldigkeiten zu entfernen suchen, ist ein Uibel, welchem, wenn man die gute Ordnung und in dieser die gemeine Wohlfahrt retten will, standhaft vorgebeugt werden muss.. da nun die Rechte der Obrigkeit, nebst dem damit verbundenen allgemeinen Wohl zu schützen, die Unterthanen an ihrer Pflicht fest zu halten und den die Ordnung bedräuenden Missbrauch zu unterdrücken gleich billig und nothwendig ist. В р. 1775 вона видала „Patent die Einricht- und Verfassung der galizischen Landesstände betreffend“; того-ж року вийшов „Avertissement“ о продажї коронних дібр лиш галицькїй шляхтї і т. і.

11) Patent Kraft welchem unter Straffälligkeit verbothen wird, bei Einnahmeren Contributionsabfuhren, die vorher nach Masse der mehr oder weniger abgegebenen Steuer üblich gewessten Zahlungspfennige von denen Contribuenten mehr abzunehmen. 4. Juni 1774.

Patent in Angelegenheit der zu entrichtenden 1775-jährigen Rusticalsteuer, 18 April 1775. семий усього.

Patent zur Abstellung deren in den Königreichen Galizien u. Lodomerien bei verschiedenen Dominien verübenden Unterthans-Bedrückungen. 3. Juni 1775.

бувала злагодити, але котрої становиско вона хотіла задержати. Ві всіх австрійських провінціях шляхта стояла поперек єго далекосягаючих плянів, була завзятим противником єго державно-політичних і економічних переконань. Борба з шляхтою заповняє увесь час єго короткого панованя. Зломати силу могутого противника він міг лиш тим, що старав ся оперти ся на тоту верству, котра до тепер була безправною але представляла в собі силу спосібну знеутралізувати сили противника і прочистити дорогу для переведеня єго плянів. Тота сила були мужики. В Галичині ж оборона інтересів мужицьких приносила цісареві двоякий хосен. Галичина лиш недавно ще прийшла під австрійське панованє, не мала отже ані ніяких традицій австрійських ані тої внутрішньої звязи з державою і короною, котру в других провінціях виробило довговікове жите під рукою дїнастїї. А крім того і противний елемент — шляхта — була тут багато дужша і гллубший корінь запустила в жите краю, як шляхта в давних провінціях. Вона була тут не лишень верствою економічно і політично упрівілейованою, вона була самодержавною властительскою краю, була в Галичині сама народом, державою і дїнастїєю.

Опираючи ся одже на галицьке мужицтво, Йосиф не лиш ломав силу всемогущої шляхти, але й находив у самім краю верству, котра вязала і лучила свіжо придбану провінцію з єго дїнастачними і державними інтересами і з цілєю Австрією. Цим способом Австрія переставала бути для Галичини чужою державою, котра лиш поверховним способом вязала єї з собою, але набирала внутрішньої ваги і зливала публичне жите галицьке з житем австрійським.

З фактичних обставин публичного жита галицького випило вже само собою, мимоходом, без ніякого постороннього змаганя, що реформи Йосифа приносили користь і третій силі, котра так само як мужик була придавлена і безправна. Під впливом цих реформ піднесла ся і народність руська в Галичині, піднесла ся тому, бо інтереси єї зовсім зливали ся з інтересами руського мужика. Великий рух, який несподівані економічні реформи цісарські викликали між мужицтвом, мусів конечним способом відозвати ся і на єго інтересах моральних і на тих, котрі вже з природи річи і з свого положеня були в Галичині сторожами тих інтересів, на уполідженім і рівно як мужик кривдженім духовенстві руськім.

Кождий знає, як іменно реформи ті відозвали ся на руськім пошївстві. Щоби піднести єго із тьми кромішної, в якій воно жило, заведена була 1783. року перша руська духовна семінарія з руським викладовим язиком; 1785. року ця дієцезальна семінарія перемінена була в генеральну, до котрої приймали увесь клир уніятеький не лиш із Га-

личини, але і з угорської Руси, з Хорватії і Семиграду. На просьбу єпископа Білянського, щоби на заложенім 1784 р. львівським університеті всі предмети богословські і філософічні для Русинів викладані були по руськи, заведено руські виклади на богословським і філософічним факультеті. (Головацкий, Первое движение 12, 13.) Тим духовним, котрі покінчать науки в тій семінарії, піднесено плату і забезпечено таким способом їх моральне і матеріальне положенє. Для народности руської тут би ще не велика користь. Але їх положенє піднесене було на те, щоби вони одержавши відповідну для свого становиска освіту, несли тоту освіту між темний нарід, між котрим і з котрого мали жити. І тому іменно, щоби улекшити їм їх будущу діяльність на селі і в народних школах, щоби нарід їх зрозумів і з їх просвіти скористав, вони вже в семінарії учити ся мали язиком того народа (Декрет губернатора гр. Бріґідо з д. 27 іюля 1786). Не лиш філософічні і богословські науки мали для них викладати ся по руськи, але і в семінарії мали відбувати ся для них практичні роботи, проповіді, науки катехитичні і пр. в руським язичі. (Головацкий I. cit. 13.)

Піднести духовенство з такого упадку, в яким его уряд австрійський застав, було обовязком кожного хоть трошечка гуманного уряду. Це була річ простої людськості, більш нічого. Яко така вона могла духовенству принести хосен і навіть по части его принесла. Але історичне значінє цієї на перший погляд дрібної реформи лежить в тім, що з нею звязані були і на неї вплинули інтереси мужицтва, котре було руським. За-для того, що мужик був Русином, треба було нести ему просвіту в тім язичі, котрий він розумів і котрим говорив. За-для того одже і просвіта его будущих просвітителів мусіла бути така, щоби не відрубувала вченого просвітителя від народа, але его до него зближувала і з ним зливала. Просвіта мусіла одже бути народньою; а що нарід був руський, то і народна просвіта мусіла бути руською. За-для руського мужика одже, котрого він хотів з собою звязати і для себе зробити прихильним, коронований реформатор підніс руське попівство, а не при него посередно і руську народність.

Та й сам дух реформ, новий, свіжий, неслуханий і невиданий за часів польського панованя в Галичині, сам рух викликаний між народом тими реформами, нове освітленє, в яким мужик побачив себе самого, нові мисли і надії, котрі породились в его голові, могли зробити великий переворот в історії руського мужицтва і в звязаній з ним тісно історії руського народного і літературного життя. Увесь розвиток реформ казав сам собою сподівати ся дальших перемін; їх недокінченість і половичність з залізною konieczністю перла до дальшого розвою, до поправи

їх недостатків, до доповнення здорових єї сторін, до наконечного рішення порушених ними справ і питань. Тоди і темна, придавлена неволею масса народа могла стати ся живим, сильним і здоровим організмом з самостайними інтересами і думками, з самостайними матеріальними і моральними потребами, котрий уже своєю природною внутрішньою силою став би живою основою і підпорою вирстаючої для заспокоєня тих потреб інтелігенції. Таким способом давній підневольний мужик-хлібороб і такий же підневольний мужик-піп, так як стогнали давніше під однаким ярмом і однаку панщину робили, як рівні і однакои були в неволі і темноті, так би і тепер, під благодатним впливом поступу і культури, були б остались, росли і розвивались далі рівні і однакі в волі і просвіті. А з ними росла би була і розвивалась їй народня освіта і література.

На разі це зовсім нічого не вадило, що Йосиф з переконаня і характеру був самодержавець. Неволья, в якій парід руський жив до австрійського панованя, була така велика і убиваюча, що самодержавні стремління австрійського цесаря ні крихіточки не давали ся єму в знаки. Єго самодержавної руки він не чув і не бачив. Він чув і бачив лиш, як тота рука звільнила єго невольницькі кайдани, і як вона мов на дикого степового коня накладала вудила на того, хто єго в ті кайдани був закував. Цєго з него було доволі. Пізнійше, з природним розвоєм державних реформ, самодержавє було би м'якло, лишаячи чим раз більше простору для житя народніх мас.

(Далі буде.)

Іван Заневич.

З Віктора Гюґо.

I.

Qui que tu sois, esprit, génie...

Геній, змисленник, з сіянням на чолі,
 Ти, що одвагу в собі почуваєш
 Завше однакову в славі й в недолі, —
 Сялу в величній душі ти черпаєш!

Літературні стремління галицьких Русинів

від 1772 до 1872. *)

II.

Але історичні обставини розвинули ся зовсім інакше. Причина до того лежала в великій часті в самих реформах і в способі їх переведеня. Між ними мало було органічної звязи; одна реформа переганяла другу не давши ще їй попередній утвердити ся гаразд в народі і запустити глибокий корінь. А до того вони були, як ми вже згадували, недостаточні і половичні: видко було по них зразу, що вони роблені на скору руку. Певне, що Йосиф щиро бажав добра мужикам, не лиш задля гуманного свого серця, але і задля економічних своїх переконань, котрі в мужику виділи головну основу і підпору державного гаразду і сили. Тому-то він старав ся улекшити їх положенє. Зараз в 1781 році *), покликуючись на то, що помимо патенту з р. 1775 домінії часто надуживають своєї власти над робучим народом, він строго приказує держати ся принципів інвентаріальних, у котрих записані рбучі повинности підданих мужиків. Але другими своїми патентами він сам, зовсім против своєї волі, гей би заохочував домінії (Grundobrigkeiten) до надуживаня їх власти, гейби піддавав їм способи, як найлекше обійти єго строгі прикази. Єго добрі заміри розбивали ся часто о внутрішнє противорічє, котре лежало в самім єго законодавстві. Самітний, замкнутий в собі реформатор реформував лиш на папері, патентами і декретами; переведене ж реформ за-для строго бюрократичного і деспотичного устрою держави лежати мусіло в руках бюрократії, і залежало найбільше від нзйнивших єї щєблів, від перших інстанцій адміністративних і судових, т. з. власне тих домінії. Таке переведене, як єго представляв собі у своїй мисли Йосиф, потребувало ідеально совершенних урядників, котрих ніде нема. Навіть самим урядникам державним, особливо в Галичині, було дуже далеко до такої совершенности. А ще менше совершенними були перші інстанції адміністративні, домінії, а то тому, що їх приватні інтереси були діаметрально про-

*) Патент з 5 янв. 1781. Die genauere Beschränkung der Unterthans-Bedrückungen betreffend. Патенти наводжу після урядових видань: Edicta et Mandata universalia in regnis Galiciae et Lodomeriae... promulgata. Leopoli, Piller 1772 — і Continuatio Edictorum, mandatorum et universalium in regnis Galiciae et Lodomeriae emanatorum. Leopoli 1784.

тивні вложені на них урядовим обов'язкам. Бо першими інстанціями урядовими були самі дідичі. Дідич села був не лиш паном, властителем домінікального ґрунту, котрому піддані мужики обов'язані були робити панщину, але був також першим і безпосереднім начальником політичним і судовим мужика. Дідич мав власть поліційну, стягав податки в селі, судив дрібніші справи і ставляв рекрутів. Все те віддавало єму мужика на ласку і неласку.

В тім то лежало внутрішнє противорічє Йосифового законодавства, що домінії робило сторожами законів вимірених против них, і що оголошуваними реформаторськими патентами з одного боку отвирало мужикам очі що до їх прав і їх положіня в державі, а з другого боку замикало їм рот, або хоть трудною робило оборону тих прав, коли вони чули себе покривдженими. Воно хотіло боронити мужиків против сваволі домінії, але хотіло утримати також покору і послушенство для них яко для політичного начальства. Так патент з 1. сент. 1781 строго приказував, що підданий мужик винен бути послушним усім приказам домінії і єї урядників, а коли чує ся покривдженням, то може подати скаргу, але всеж таки розказ домінії мусить сповнитися. Непослушний мужик підпадає карі, а вимірене карі патент полишає самій домінії. І против наложеної карі мужик міг подавати скаргу, але помимо поданої скаргї домінія мала право наложеної кару сповнити. А скажити ся против своєї домінії мужик мусів після другого патенту сеї самої дати насамперед самій домінії; поки не виказав ся, що подавав скаргу самій домінії, дальші інстанції не сміли єго скарги приймати. Скажити ся мусів мужик домінії в урядову днину *ohne Ungestümen und mit aller Bescheidenheit*. Аж по заповній у домінії резолюції мож було скажитись далі.

Але покору і послушенство тяжко було утримати в обставинах, у котрих дух реформ дужший був від усіх мір параграфованої предосторожності. Патент з 5. апр. 1781 зніс неволю (*Leibeigenschaft*); патент з 11. іюля 1783 ще раз наказував, щоб докладно сповнялись прикази що до зменшеня і ограниченя панщини; патент з 12. апр. 1785 зносить привілеї домінікальних ґрунтів у справах податкових і зрівнює мужицькі ґрунти з домінікальними, а патент з 16. іюня 1786 ограничує самоволю домінії у справах панщини і ясно та докладно прописує аж до найменчих дрібниць усі повинности підданих мужиків. Мужицького ґрунту не сміла домінія ділити ані після своєї самоволі ним розпоряджати, не сміла продавати ґрунтів сирітських, але мусіла віддати їх сиротам, коли стали повнолітними.

Всі ті патенти незвичайно дразнили феодалів, котрі з заложеними

руками але з затаєною ненавистю приймали всі ті обмеження своєї недавньої неограниченої влади над підданим мужиком. Вони формально визивали їх до надуживання влади, котру патенти полишили їм, і вони старалися використати всі помилки цісарські, котрих було немало, а котрі збільшувались іще тим, що лісовий патент з 20. сент. 1782 всі ліси громадські віддав з адміністративних причин під контроль і надзір домінії (Klunker, Die gesetzliche Unferthansverfassung in Galizien. Lemberg 1845—46, Bd. III, S 420, 428—29).

Фатальним способом як раз та реформа, котра мала бути вінцем усіх реформ і на всі часи забезпечити мужикам добробут і увільнити їх від самоволі феодалів, викликала не лиш завзятий гнів феодалів, котрим не багато бракувало до отвертого бунту, але своїм переведенням знеохотила також і мужиків. Се був патент з 10. фебр. 1789 про вимір податку ґрунтового і остаточне впорядковане підданських повинностей. На перший погляд патент сей справді робив мужикам незвичайно великі полекші. Ґрунти мужицькі зрівнювались у справах податкових зовсім з домінікальними; домінії були так само обовязані давати державі підводу як і мужик; на стан і становиско властителя ґрунту не зверталась найменча увага, кождий був рівний перед правом і перед державою. Панщина в принципі зовсім зносилась; домінія не сміла потягати мужика зі свого села до якої небудь роботи в полі або в дворі. На місце панщини ставав річний чинш грошми, котрий патент означив на 17 гульд. 46 кр. від 100 гульд. річного доходу brutto. Нічогісінько домінія не сміла вимагати від свого підданого крім грошей. Лиш тогди, коли мужик сам, з доброї волі хотів зробити з домінією угоду про перемену грошевого чиншу на роботу, домінія могла зробити з ним угоду на роботу, але не на більше як на 3 роки і лиш за дозволом і потвердженням окружного староства.)

Для бутних і гордих галицьких феодалів се був, як бачимо, страшенний удар. Шкода лиш, що розмах до того удару був такий сильний, що по при феодалів досягнув і мужицтво і в практиці знівечив велику частину принципіальних концесій. Бо не лиш річний чинш домінії, але і всі державні податки треба було платити готовими грошми і то в тісно означених ратах. (Патент з 17 сент. 1789). Відки ж мужик на всі ті рати мав набрати грошей, котрі тоді були дуже дорогі? Коли не годен був продати свого збіжа за відповідну ціну, то мусів спускати его за безцін, бо гроші на місячні, кварталні і піврічні рати мати мусів, коли не хотів на себе стягнути екзакуції і піти з торбами.

Розуміть ся, грошей не було, щоби чинш домінії платити; а панщини робити мужики також не хотіли, бо патент їх від неї увільняв.

Починав ся рух між феодалами, але починав ся і між мужиками; оба звернені були против патенту, але кождий в інчий бік; феодали хотіли на всякий спосіб повернути панщину, а мужики хотіли увільнити ся і від панщини і від чиншу. Прийшло до того, що цісарь двома патентами (з 19 сент. 1789 і декрет з 31 марта 1790) звертати ся мусів против тих, котрим хотів свободи, і грозити военними езекуціями та буками.

Таким способом багато патентів цісарських викликувало і між мужиками невдоволенє, і реформи, замість неутралізувати опозицію феодалів, неутралізували самі себе і не завсїгди викликували такі результати, яких цісарь сподївав ся. Ёго не зовсім раціональні погляди на землю і на жерела народного богацтва, котрі були сумішкою меркантилізму і фізіократізму і стались основою ёго реформ, багато шкодили ёго популярности і не дали в повній силі розвинути ся тим сімпатїям, які безперечно збудились були для него особливо у галицьких мужиків.

✓ Та все ж таки загалом сімпатїї мужицькі були по сторонї Йосифа. Та й у самих реформах лежало, як на тодішнї часи, багато світлого, здорового і доброго, бо всеж таки цїль їх була оживити і піднести мужицькі маси. Як би Йосиф був довше жив, то всі недостатки ёго реформ міг би був досвід усунути і поправити. Але ёго панованє було коротке. Він умер, а з ним умерли і реформи.

Реакція, котра тепер наступила, убила всі надїї на відродженє руського мужицтва в Галичинї. Вона тим більше наробила шкоди, бо не була різка, остра, не нищила одним замахом усіх здобутків попереднього часу, лишала їх форму, але злегка, крок за кроком нищила їх зміст і духа, викидала шматок за шматком ядро тих реформ, поки не викинула всего і не лишила лиш порожну лущину.

Спершу навіть новий уряд іще гей би важив ся, що зробити зі спадщиною реформаторською, котру лишив по собі небїжчик цісарь. Придворна комісія розводила ся перед новим цісарем Леопольдом над тим, що для монарха річ дуже важна, поставити против напору і натиску аристократїї напір і натиск противний, щоби таким способом удержати в цїлім тілі рівновагу і не дати ему перехилити ся на один який бік, щоби утримати в нім поділ і ріжницю інтересів і недопустити, щоби ті інтереси злучивши ся виступили разом против монархічної власти. (Рукопис бібл. Оссол. N. 525, картка 678).

Ба навіть появила ся була гадка, чи не дати би і мужикам місце в шляхоцькїм соїмі галицькїм. „Сказавши по справедливости“, каже придворна комісія, „мужикам, котрі на своїх плечах носять усі тягарі суспільности, котрі посїдають найбільше землі і загалом усю землю упра-

вляють, не можна відмовити права репрезентації. А всеж таки осторожність (Staatsklugheit) не дозволяє дати їм се право в такій мірі, в якій вони б могли его вплачати. Було би небезпечно, у мужиків, маючих перевагу фізичних сил, викликати живе почуте моральне, бо при темноті і моральній нерозвитості народа могли б із сего вийти страшні наслідки“ (тамже). 8. 17

Але заграничні обставини казали на хвилюку забути про ті „страшні наслідки“. Були се з таким шумом о голошувані „реформи“ сусіднього польського королівства. Дорадники цісаря Леопольда бояли ся, що з того шуму виродять ся такі реформи, котрі міщанам і мужикам у Польщі принесуть більше користей, як принесли явстрійські реформи мужикам у Галичині і що з того можуть вийти для австрійського уряду „unangenehme Folgen“. Тому-то всі проєкти нового упорядкованя мужицьких справ у Галичині відслано 3 авг. 1791 назад до придворної комісії в тій цілі, щоби вона віднесла ся з ними до галицького губернатора графа Бріґідо, і щоби маючи перед очима важні переміни, котрі мають в Польщі наступити в справах мішанських і мужицьких, подала проєкт: що треба зробити, щоби галицьких міщан і мужиків о скілько мож наділити ще більшими правами як в Польщі (тамже к. 701). Та коли з патріотичних поривів у Польщі замість великих реформ вийшла лиш неудала конституція 3. мая, то і австрійський уряд забезпечений із сего боку спокійно зложив усі проєкти до архіву. Наступив тепер сумний час застою і реакції в австрійській історії, котрий тягнув ся майже через 70 літ, бо аж до 1848 року, і для Галичини а особливо для Русинів був незвичайно шкідливий.

Війна з французькою республікою а опісля з Наполеоном не дала реакції політичній розвинути ся так скоро і остро, як би се було стало ся в часах супокійних. Уся енергія і увага уряду звернена була на справи заграничні і воєнні і він не мав коли входити у всі деталі справ краєвих, домашніх. Але вже тепер зупинила ся відразу вся реформаторська діяльність.

Нарід простий у Галичині, бачучи, що справи мужицькі починають якось інакше йти як давніше, що якась невидима сила в форму законів уложених на его користь впливає поволи зовсім інакший зміст, почав думати, що чутка про смерть цісаря Йосифа неправдива, що цісарь не вмер, але феодали і єзуїти заперли его і тримають у неволи, та він ще колись прийде і освободить бідних мужиків*). Віруючи

*) Sacher-Masoch, Memoiren eines österreichischen Polizeidirektors

в несокрушимість раз прийнятої системи урядової нарід свій жаль обернув не против уряду, для котрого задержав свої колишні сімпатії і вірність, але против феодалів, на котрих звалив усю відповідь за наступившу тепер реакцію.

На око справді майже нічогосінько не змінило ся. Патент податковий з р. 1789, з котрого зрештою обі сторони були невдоволені, був відкликаний зараз таки 1790 року, але патент з р. 1786 остав ся як був; як давнійше так і тепер уряди окружні обовязані були приймати і приймали скарги підданих на домінії, писали протоколи, їздили на комісії, робили мужикам справу. Як давнійше так і тепер фіскус заступав місце адвоката мужицького при судових процесах, була мужикам отворена дорога від найнижшої до найвисшої судової і політичної інстанції. Ані одного „титла“, ані одної „коми“ уряд не вимазав із законів виданих на користь мужиків. Лиш дуже докладне знанє всеї урядової механіки, всіх маленьких і великих пружин державної машини могло би було напровадити нарід на догадку, що феодали не могли би були прийти до свого колишнього впливу, як би їм уряд не був попустив вудил.

А тимчасом у тім звільненю вудил лежала іменно вся переміна системи. Револуційна буря, котра звіялась була над Европою, підорвала підвалини тодішніх публичних порядків і такого лиха накоїла всім верховодячим верствам, що основно вивіяла всі прогрессівні думки з урядових сфер. Та все таки уряд не мав сміливости зірвати енергічно з минулим. Се була би также переміна, а кожоді переміни він бояв ся. Не лишало ся отже нічого іншого, як лишити закони такі як були, а відібрати їм їйх внутрішню вартість в переведеню. Нас тут обходять лиш закони про мужиків у Галичині. При половичности і недостаточности тих законів не було нічого лекшого, як відібрати їм в переведеню і ту крихітку внутрішньої вартости, яку вони мали. Лиш незвичайна докладність і строгість в переведеню, лиш енергічна оборона інтересів мужицьких могла ті закони зробити вартними для мужика, могла улекшити єго недолю і стати основою будущего єго піднесеня. Треба було лиш трошки попустити в докладности і строгости, лиш трошки збавити енергії і сімпатії для мужика, — і всі ті закони, котрі викликали стілько гніву феодалів против Йосифа, ставзались вигідним і легким орудієм для угнетеня робучого народа і з немилосерною строгістю обертали ся против тих, для кого були писані.

Відвернене від реформ і від народніх мас конечним способом му- сіло зблизити уряд до феодалів. До того зближеня в Галичині були ще й інші причини в єї положеню і відносинах до сусідніх краївів. Перехід руських уніятів на Волині, Поділю і Україні на православіє в рр. 1794—96*) подав причини думати, що увесь руський нарід у Галичині сімпатизує з Россією і готов при першій ліпшій спосібности також перейти поголовно на православіє. Феодали галицькі і латинська єрархія, обоє завзяті противники відродженя руського народа в Австрії, використали сю спосібність, щоби представити розвій Русинів небезпечним для держави і католицької церкви і підрити довіре уряду**). З другого боку голосні побіди російського оружя в Турції і Польщі вони представляли небезпечними і для цісарства римсько-німецького. Вищі урядові сфери увірили всім тим підшептам, нічим зрештою неумотігованим, а слова „Москва“ і „шизма“ стали на довго страшилом на Русинів. (Головацький, тамже стор. 26) Тодішній уряд австрійський не знав властиво, на яку ступити в ново придбаній провінції. Ся на око мертва країна містила в собі, як уряд думав, таку масу небезпечних стремлінь, що треба було як найбільшої осторожности, щоби недопустити до якої несподіваної катастрофи. Не вірив він нікому в Галичині, ані галасливим феодалам з очевидними повстанськими поривами***), ані супокійному мужицтву руському і вироставшій з него інтелігенції. І одних і других він старав ся зробити безспільними і неспосібними до самостійного діланя, неутралізуючи одних другими. Як уряд Леопольда, щоби обезсилити стремліня феодалів, радив цісареві поробити великі уступки мужикам, так слідуєчий уряд для придавленя мних антідержавних стремлінь руської людности прихилив ся на бік феодалів, і то тим радше, бо стремліня до відбудованя Польщі тратили по невдачі Костюшка і по упадку Наполеона підставу і зворот на бік привілейованих верств ішов під лад реакційним стремліням внутрішньої політики.

Зворот той проявив ся передовсім в особистім зближеню високої

*) Pelesz, Dr. Julian. Geschichte der Union der ruthenischen Kirche mit Rom. II. Wien 1880. стр. 583—595.

**) Головацький Я. О первомъ литер. движеніи Русиновъ. — стр. 17, 18; Lewicki Jan, Ruch Rusinów w Galicji w pierwszej połowie wieku panowania Austrii (1772—1820). We Lwowie 1879. стр. 8, 19.

***) Дивись патент ц. Леопольда: Wegen Aufhebung der hierlandes errichteten Komitteen. 17 Juny 1790; патенти ц. Франца: Dass sich die galizischen Unterthanen bei den Gährungen in Pohlen ruhig zu verhalten haben. 14 Februar 1793; Dass die galizischen Unterthanen an den Auftritten in Pohlen keinen Antheil nehmen sollen. 9 April 1794.

бюрократії галицької до феодалів. Почавши від віденського конгресу губернатори галицькі, барон Гауер, князь Льобковіц уживали всіх способів, щоби їх прихилити до себе. Феодали, розумієть ся, старали ся зі свого боку використати той прихильний вітер, який тепер у високих сферах урядових для них повіяв. Вони „тепер часто стали бувати в салонах губернаторського двірця. Губернатор упоював ся солодким кадиллом, котрим польські магнати з такою лицарською чемністю а польські дами з такою великою грацією уміють кадити; мож було підумати, що між польською аристократією а австрійською бюрократією настало цілковите і сердечне порозумінє.“*) Ще більше прихилили ся до них слідуючі губернатори, особливо князь Льобковіц, а й президент губерніяльний за губернаторства архікнязя д'Есте, барон Кріґ усіма силами старав ся в неполітичних справах приподобати ся феодалам. (Ostrow, тамже.)

В сей то довгий і тяжкий для мужицтва період феодали потрапили, користаючи з несподівано прихильних обставин, не лиш обійти, але і на свій хосен обернути всі закони, котрі мали упорядкувати і забезпечити мужиків від покривдження. Право надзору над громадськими лісами вони потрапили мало-по-малу перемінити на право власности; ґрунти після закона неподільні вони ділили, роздавали між мужиків і з кожного новоутвореного ґрунту казали собі відроблювати таку саму панщину, як перше з цілого; сирітські або опущені ґрунти втягали між землі домінікальні. Се було дуже легко робити, бо властивого мужицького катастру не було.

Розумієть ся, мужики не дивили ся з заложеними руками на свої кривди. Вони мали право шукати опіки і оборони в урядах окружних і з сего права старали ся робити ужиток. Але принадки справедливої оборони були незвичайно рідкі. Як тяжко було мужикам добороти ся до свого права, мож видіти з драстичного представленья, яке дав у сій справі барон Сала, бувший шеф президіального бюро при галицькій губернії, одже чоловік мавший автентичні інформації (M. v. Sala, Geschichte des polnischen Aufstandes im Jahre 1846; гл. також Ostrow, 32.

Трібували мужики часом самі собі помагати, бачивши як помимо всіх законів вони остають ся зовсім безсильні. Але се був „бунт“, а на бунт було радикальне лікарство — військові езекуції. Описуючи один випадок військової езекуції в Підкамени, Золочівського округа, поль-

*) Ostrow Moritz Ritter von. Der Bauernkrieg vom J. 1846 in der österreichischen Kronprovinz Galizien. Wien 1869, стр. 28, 31.

ський писатель Михайло Кубракевич *) каже: „Із сто тисяч таких випадків я описав лиш один, бо він відбув ся перед моїми очима.“ Розумієть ся, і приватно, без урядового апарату, уживались часто екзекуції домашні, бо навіть найбільше образовані представителі феодальних стремлінь уважали їх конечними і старались оправдати їх всякими способами. „Певне, що подивляти мусимо переконання Вашого Величества, повні доброти і гуманности“, каже гр. Вельгорський у однім рукописнім поданю до цісаря Йосифа, котрий був противником кари тілесної і єї дуже ограничив. „Певне, що вже сама природа бурить ся против гадки, щоб бити ближнього свого. А ще до того хто се той ближній? Сеж той сам, що причинає ся до нашого утримання, ба що я кажу, той сам, котрий нас годує, підтримує наш добробит і наше істнованє проливаючи тяжкий піт, із усіх сил працюючи в нашій службі. А ми замість любити і голубити такого чоловіка, ми такі варвари, що мучимо єго. Так, правда, ми се робимо, і ми се мусимо робити.. бо без бука нема субординації, нема порядку, нема послушенства, нема економії...“ (Рукопис бібл. Оссолінських ч. 525, к. 504, 506).

III.

Реакція против Йосифових реформ і зближенє уряду до галицьких феодалів не ограничили ся на економічним підневолєню підданого мужицтва, а доторкнули ся і сторони моральної. І тут Йосиф хотів звільнити натиск, під котрим мужик стогнав; і тут отже треба було вернути до давньої практики і вдоволити бажаня феодалів. Бажаня ті були ясні і короткі: „Рільництво є єдиним скарбом Галичини. Через зрівнанє всіх станів, через допущенє простого народа до всіх почестів і через розпочате цивілізоване поспільства рільництво тратить найбільше. Син мужика забуває своє призначенє, забуває що родив ся для плуга і починає мислити над способами, як би свій стан підвисшити. Батько єго марнує своє добро на вихованє сина і через те оба стають ся для держави непотрібним тягаром. Син діставши вихованє по над свій стан не вертає вже до рільництва; батько змарнувавши свій маєток не годен вже єго поправити. Через се рільництво чим раз більше тратить. Бо коли поспільство буде допущене до загальних прерогатів, то зменшить ся число рільників; а шляхта, котрій тяжко забути свої покривджені привілеї, зовсім не побільшує ся через змен-

*) Kubrakiewicz Michel. Essai sur le gouvernement paternel et les mystères d'Autriche. Paris 1846, стр 96.

шене мужицтва. Цівілізувати нарід значить просвітити его, щоби міг пізнати свої недостатки і несовершенства, бо й під найлагіднішими законами стан мужицький не може бути милим, коли бачить над собою щасливих. А монархія, в котрій кожний образований чує, що природа сотворила его рівним з другими, тратить після моєї гадки grunt під ногами. Революція у Франції повинна тут кождому монархови служити пересторогою.“ (Magna Charta von Galizien. Jassy 1790, стор. 333 — 335).

Треба признати, що галицькі феодали дуже добре зрозуміли шкоду, яку їм принести могла народня просвіта. Вони не лишень тратили би богато робучих рук, котрі були обовязані на них робити, але виділи неминучу погибіль своїх кастових привілеїв, котра мусіла вийти з народньої просвіти.

Вони ніколи не кермували ся високими політичними ідеалами, але то їм признати треба, що завсїгда з великою енергією і завзятістю вміли боронити свої станові інтереси. Вони і в справі народньої просвіти показали, що потраплять їх боронити. На кождім кроці, де лиш могли, вони провадили консеквентну і витревалу війну з просвітою і нівечили всі противні змаганя і пориви.

Великий успіх в тій борбі вони завдячують ще й тій причині, що для своїх інтересів ще за часів свого самодержавного панованя вміли заінтересувати двох дуже впливових діячів: латинське духовенство і польський національний шовінізм. Через те і їх кастові інтереси, котрі при інших обставинах були би в поступовій часті польської інтелігенції найшли може сильного противника, окривали ся авреолею патріотизму. Бо тримаючи в темноті нарід руський вони через те підтримували пановане польського елементу на руській землі, були піонерами польської пропаганди політичної і церковної, несли і ширили з собою польське слово, польську літературу, римський католицизм, розширювали границі і обшир польської культури. Дарма, що се все купувалось ціною моральної смерти сусідного народа і містило в собі зароди кровавих революцій народніх, калічило і звихало природний розвиток обох народів, засуджуючи одного на постидну і безхосенну ролю тирана а другого на упокоряючу ролю раба.

І тут вони використали своє вигідне положінє. Де мож було, там по просту не допускали до отвореня шкіл народніх. Де ж ніяким способом заведеня школи не можн було спшити, там старали ся, щоб школи по крайній мірі не були народніми, руськими. Тут-то велику службу служила їм латинська консисторія і польська інтелігенція, котрі завсїгда в тім припадку старали ся школи обернути на свій хосен і при їх помочи загортати руських людей до латинського обряду

і польської народности. Остаточо допомагала тим змаганням акція політична, котра віддала їм народні маси майже зі звязаними руками*). Показалось се передовсім в тім, що коли уряд Йосифа II. знав і признавав народній масі самостійність язикову і язык руський в Галичині називав в декретах 1786 і 1787 року язиком краєвим, народнім, національним (*Landes-Volks- und Nationalsprache*), а начальників Ставропігійськ го Інститута називав в декреті 1788 року батьками і передовиками народа руського (*patres et proceres gentis ruthenae*), то уряд Леопольда говориць в декреті з 8. іюля 1790 року вже лиш о клирі і сьвітській веретві греко-католицького обряду (*clerus atque civilis status ritum graeco-catholicum sequens*), значить, не признає руської народности. Слідуючий уряд віддає 17. авг. 1805 всі школи трівіальні без ріжниць обряду під догляд латинської консісторії, що трівало аж до 1815 року; рішенем з 15. сент. 1812 зносить для Галичини існуючий ві всіх інчх австрійських провінціях примус шкільний для розширення шкільної науки, позволяючи впливати лиш поученем і заохотою на закладанє шкіл. Через те „доміні“ увільнялись від усяких примусових датків на школи. Рішенє губерніальне з 18. іюня 1813 каже вправді, що в сільських школах має наука викладати ся в матернім язичі, але в міських головних школах язиком шкільним мав бути лиш язык німецький і польський з виключенем языка руського.

В повній силі показала ся неприхильність уряду против руської народности в роках 1816—1818, коли почали заводити народні школи після нових приписів. Користаючи з відповідної хвилі мигрополіт Михайло Левіцький предложив 13. авг. 1816 року урядови, щоби ві всіх руських сільських школах в Галичині заведено науку руського языка, мотивуючи своє предложенє тим, що лиш в ріднім язичі молодіж руська по селах зрозуміє добре науку віри і обрядів церковних, зможе розвинути гаразд свої душевні сили, приймати все добре і пожиточне і ублагороднити своє серце. Просвіта в язичі польським не доведе до нічого, бо щоби зрозуміти подану в сім чужім для неї язичі науку, молодіж руська буде мусіла учити ся насамперед самого языка польського, котрий особливо в горах для неї зовсім незрозумілий, так що навіть урядники цісарські, стикаючись з Русинами, мусять уживати їх языка.

*) Представленє народнього шкільництва подаю після урядових, губерніальних і консісторських актів поміщених в: *Harasiewicz, Annales ecclesiae Ruthenae* стр. 983—1017; Головацкого *Zustände der Russinen in Galizien* в *Иордана Jahrbücher für slavische Literatur* 1846, стр. 373. 374 і *О первомъ литер. умств. движеніи Русиновъ* .. стр. 29—35.

Таким способом увесь час шкільної науки пропав би для руської молодіжи марно. Недостаток спосібних учителів мож би тимчасом заступити дяками, поки із самого сільського народа підростуть і підготовлять ся учителі. Громади хочуть по більшій часті самі утримувати і закладати школи, але лиш тоді, коли в них учити будугь по руськи... Відповідаючи 13. окт. на сю відозву митрополіта губерніяльний уряд заявив, що язик руський не може бути заведений в народніх школах, бо він є необразоване наріче, котрим зовсім нічого або лиш дуже мало було писано. З науки в такім нарічю Русин не мав би великого пожитку, а до того і кирилиця, котра уживає ся лиш в церковних книжках, робить великі трудности. З причини отже, що галицько-руський мужик по польськи по найбільшій часті розуміє, нехай митрополіт роздумає, чи не було би ліпше учити читати і писати в язичі польськім, що би ще більше не підтримувати духа сепаратізму між жителями одного і того самого краю, ба одного і того самого села (!). Колиж би митрополіт не міг на се згодити ся, то чи не ліпше було би, щоб для руського народнього язика запровадити азбуку латинську, бо кирилиця в звичайнім житю зовсім не уживає ся і не принесла би народови інчої користи як лиш ту, що міг би розуміти кілька молитвословів....

В такім дусі писала галицька губернія своє справозданє про народні школи також і до придворної канцелярії 13. декабрия 1816 року. „Такий просвічений, ліберальний і справедливий уряд як австрійський“, каже вона, „не може мати ніяких причин політичних, щоби в Галичині не допускати науки польського читаня і писаня. Він не може ані бажати ані мати на ціли духа партійного, а колиб і на політичну сторону треба звернути увагу, то певне було би менче відповідним, замість польського язика ширити язик руський, котрий єсть тільки нарічем язика російського.“ (!) Вже сам зміст сих відозв показує, що не німецької се голови помисл, але що він народити ся мусів у голові тих, котрі, як каже Моріц Остров, „з такою лицарською чемністю і грацією“ крутили ся в салонах губернаторського двірця.

Центральний уряд якось не дуже піддавав ся тим словам галицького губернатора, бо приказав губернії відбути в сій справі губерніяльну нараду і заявив, що „в жадній народній гр. к школі не може бути заборонена наука руского читаня і писаня, бо нема заборони образувати ся в матернім язичі і в язичі своєї віри, що могло би збудити недовіре.“

Але легко собі представити, як при таких неприхильних для руського народа поглядах губернії випасти мусіла та губерніяльна нарада, котра відбула ся 29. окт. 1817 під проводом губернатора барона Гауера.

Нарада ся, в котрій окрім руського митрополіта Левіцького, руського крилошанина Могильницького і 11 губерніяльних совітників брав участь также латинський архієпіскоп Анквіч і лат. крил. Мінасевич, ухвалила майже одногосно: що при катехізації уживанє руського язика єсть конечним, що парохам або їх помічникам не за ка зує ся вчити руську молодіж по руськи читати і писати; але що ві всіх народніх школах і руські діти му ся ть учити ся по польськи, бо лиш польський язик єсть краєвий язик в Галичині, котрим монарх до народа говорить. А коли хто мужикови гр. к. віри хоче дати спосібність, щоб він міг читати свій катехіз і свої богослужебні книги, то треба їх лиш перевести на язик польський (!) або хоть напечатати їх латинськими буквами (!) замість для мужиків без потреби умножувати язики і письма.

Помимо голосного протесту, який против сеї ухвали заложили руський митрополіт і крилошанин Могильницький в осібнім із 33 параграфів зложенім додатку до протоколу губерніяльної наради, наконечний результат випав майже зовсім на некористь руського мужика. Результат сеї бачимо в губерніяльнім рішеню з 22. мая 1818, котре передає митрополічому ординаріатови придворний декрет в справі народніх шкіл і руського язика. Воно показує нам своїм змістом, хто був інспіратором губерніяльних рішень і на чю користь а на чю шкоду рішеня видавались. Ось воно:

1. Наука релігії має гр. к. молодіжи ві всіх народніх школах Галичини і Буковини уділяти ся священниками сего обряду в руськім язичі.

2. В школах народніх мішаних, до котрих ходить молодіж лат. і гр. обряду, має окрім релігії вся наука уділяти ся в язичі польськім; але при тім належить старати ся, о скільки се можливе, щоби діти гр. обряду вчили ся також по руськи читати і писати.

3. В школах народніх, до котрих ходять лиш діти гр. обряду, вся наука має уділяти ся по руськи, але так, щоби діти вчили ся також по польськи читати і писати.

4. В місцевостях, в котрих є мішані школи, вільно громадянам гр. обряду заложити і утримувати зовсім руську школу для своїх дітей своїм коштом, але губернія має наглядати, щоби епі-

скопи не захочували гр. громади до закладання і утримування осібних руських шкіл по над їх сили.

5. Над школами лиш лат. обряду має латинський, над школами лиш гр. обряду має гр. декан або інспектор шкільний провадити надзір. Над мішаними школами має надзір належати деканови того обряду, до котрого належить більшість дітей. Вислідити всі відносини мають власти політичні і для уникнення спорів раз на завсігди установити, котрій декан має провадити надзір.

6. Руські школи zaloжені громадою в місцевостях, в котрих вже є школа мішана, мають по всі часи бути удержувані лиш коштом громади і не мають ніякого права на яку небудь інчу підмогу...

Рівночасно наказала губернія урядам окружним, щоби вони ві всіх місцевостях з мішаними обрядами при участі обох приходників вирахували число учеників обох обрядів, щоби губернія після їх виказу могла назначити, котрій консисторії має бути поручений надзір над школою. Далі поручила губернія, щоби при пересправах над zaloженем нових шкіл завсігди давали знати, чи в місцевості є лат. чи руський прихід чи оба, і щоби при zaloженю школи в місцевості, де є лиш руський прихід, виказала, чи всі діти суть руського обряду, або чи є в селі ще й діти обряду лат.

Сей новий закон уже сам по собі надавав в руськім краю латинсько-польській людности великі привілеї; елемент домашній, руський ледви що був толерований. Знаючи, який могучий був елемент польський в руській Галичині, бо мав за собою всі привілейовані верстви, шляхту, лат. духовенство і політичну власть, легко нам буде зрозуміти, що перевага, котру єму дав уряд в шкільництві народнім, мусіла на довгий час приглушити народню просвіту між Русинами, котрі за собою не мали нікого, лиш підневолених мужиків і молоде, слабе, не-енергічне духовенство, котре лиш що почало підносити ся з недавнього упадку. Привілейовані верстви успіли від разу виперти вплив руський з мішаних шкіл. При комісіях мавших сконстатувати більшість учеників одного або другого обряду в мішаних школах, учеників-Русинів підчас комісії виганяли зі школи, так, що ві всіх майже мішаних школах вийшла більшість учеників Поляків, і школи ті підпали під надзір консисторії латинської. Що се значить, кождий легко може догадати ся. По місточках і містах, де zaloжені були школи трівіальні і нормальні, ученики руські під впливом польського викладового языка, польської атмосфери і латинського духовенства ополячувались. Ще за часів Йосифа міщане,

дрібна „ходачкова“ шляхта руська, руське повітство говорили по руськи; в Львові цілі передмістя не знали іншої бесіди окрім руської. Під впливом шкільництва, котре називало себе німецьким а було польським, під впливом пропаганди латинського духовенства в тих школах вся та маса руської людности ополячила ся і пропала для руської народности.

Можна би подумати, що дозвіл громадам руським закладати попримішані т. є. польські школи також чисто руські хоть троха буде міг спинити шкідливий вплив скерованого против Русинів шкільництва. Але відки годні були громади давати на „мішані“ школи і окрім тих закладати ще свої? Вони без того обложені були панщиною; „окрім 150 законних днів панщани відбувати мусіли ще мало-що не 150 других, незаконних; обложені були шарварками, державними тягарами і податками“. (Kubrakiewicz, Essai, 98). Лиш багатші мужики йїли чорний хліб разовий мішаний з гречки, вівса, ячменю і трохи жита; бідні не знали іншої страви як лиш бараболі, без всякої омасти. (тамже 97—98). А крім того консісторія латинська і комісарі окружні находили спосіб приписувати притикаючі до міста села в 3—4-милевім окрузі до міської головної або трівіальної школи. Приїжджала на село комісія, латинський декан і окружний комісарь. Комісарь заявляв громаді, що в селі має бути заложена „німецька“ школа. Громада не знаючи, що се за німецька школа і думаючи, що дітей хочуть поробити Німцями, просила ся і казала, що з охотою буде все платити, що комісія прикаже, лиш аби в селі не було німецької школи. Комісія по довгих просьбах призволяла, що німецької школи в селі не буде, коли громада підпише ся, що з кожного нумеру платити буде на утриманє трівіальної школи в сусіднім місті що-року 10—20 крейцарів. Громада з охотою приставала на сю контрибуцію, а комісія приписувала єї до сусідньої міської школи. А коли громада пізнійше хотіла заложити у себе свою руську школу і подавала до уряду, щоби єї виписав з принадлежності до міської школи, то сему противила ся всіми силами лат. консісторія під тим предлогом, що через то упала би школа трівіальна. Доходили на се скарги аж до придворної комісії шкільної, але не помагали нічого. Чи руська консісторія була за мало енергічна, чи за сильні були противні впливи, тяжко тепер пізнати. Тай бюрократія німецька була сему противна, бо в школах трівіальних учили ся єї діти. „А мужикови на що школи?“ казали німецькі урядники. „З чого наші діти будуть жити, коли ще й мужик навчить ся читати й писати? Der Kerl ist ja ohnehin pfiffig genug“. (Головацкый, Zustände 374). Чортківський уряд окружний зараз таки того самого року, коли виїшов сей закон шкільний, доносив де губернії, що домінії закладають

в латинських приходах польські школи і старають ся дотацію на ці школи збирати з приписаних до польської школи громад (руських) і радив, щоби з сеї причини позамикати руські церковні школи, в котрих дяки ледви научити можуть читати і викладають в язичі — російським (!). (H a g a s i e w i c z, Annales).

Та феодали мали ще інчий спосіб, дуже поєдинчий, але дуже радикальний, щоби в самім зародізничити народнє шкільництво по руських селах. Щоби заступити брак учителів народніх, місце їх з порученя уряду заступали сільські дяки. Домінії кожного дяка, котрий брав ся учити дітей, віддавали в рекрути. А хоть іще придворний декрет з р. 1788 таких дякоучителів увільняв від військової служби, то се нічого не помагало. Через цілий сей сумний час читаємо в відозвах консисторських до губернії безустанні скарги, що домінії віддають дяків до війська і не лиш лишают школу без учителя, але і церков без дяка, так що приходники часто самі собі мусіли бути дяками. Щоби відстрашити сільську молодіж від письменства, розпускали ся слухи, що письменних людей цісарь має подарувати турецькому султанови, або буде їх брати до війська. А щоби потвердити сю чутку, домінії віддавали письменних парубків у рекрути. Дійшло було до того, що аж осібна губерніальна відозва мусіла народ успокоювати в тім згляді. А де і се не помагало, там домінії конфіскували будинки шкільні і закватировували в них своїх ремісників або слуг.

Але помимо того не зовсім і не всюди громади давали ся відстрашувати. Тут і там вони трібували закладати свої шкільки і з патентованих шкіл тікали зі своїми дітьми у школи, де замість учителя вчив дяк, де замість на букварях складанє букв і читанє вчилось на старих вийшовших з ужитку церковних книгах, а азбуку писали дяки уставом на стопу високим на величезних дошках. Діялось се особливо в Лемківщині, де вже давнійше існували дяківські шкільки, декотрі ще від 1813 року; там майже в кожній церкві читали Апостол хлопці, а і багато старих читало псалтиру або часослови із своїх власних книг, поважних так званих „поставців“ *). А хоть на тім і кінчилась уся просвіта і в убогих „парохіальних“ руських школах учили майже лиш читати на церковних книгах і писати кирилицею, то мимо того школи ці були переповнені, а школи офіціальні нерідко порожні, так що „амтедінери“ переганяли попросту руських дітей із руских до офіціальних шкіл **).

*) Русскій Quidam. Воспоминанія изъ минувшости.. Новый Промль 1884. Ч. 159.

***) Коцовскій, В. Введенє до III. тому Рускои Библиотеки И. Онишкевича. У Львовѣ 1884. стр. XIII.; Головацкій, Я. О первомъ лит.

Загалом се однакож приклади рідкі. В дуже переважній частині наведені висше обставини не могли заохотити громади руські до закладання шкіл, котрі в найліпшим разі коли не приносили безпосередної і тяжкої шкоди, то при цілій системі шкільництва не приносили позитку. „Руська дитина, котра хоть би і з найліпшим успіхом ходила 4—6 років до польської школи, забувала виїшовши з неї весь крам своєї польської і німецької учености за 2—3 роки, бо немогла з неї ані в житю ані в церкві мати який небудь хосен; з кількालітного ходження до школи лишало ся їй лиш почуте, що марно стратила найкрасні свої молоді літа.“ (Кувемський, тамже ст. 19.) Для бідних, обложених з усіх боків такими великими тягарями громад се був новий, тяжкий а до того і безхосенний тягар, і вони, де могли, старали ся від него уратувати ся.

А як би на доповнене всего найвисша постанова з р. 1826 знесла на ново всякий безпосередний примус до закладання шкіл, хоть примус сей існував ві всіх других австрійських провінціях (Narasiewicz, op. cit.). При всіх тім дивне робить вражінє урядова кореспонденція губерній з руською консисторією в справах наредного шкільництва. Так як би всіх наведених нами законних і незаконних, урядових і неурядових перешкод для народної просвіти не було, тодішня губернія питає ся в-одно консисторії, де лежить причина, що народнє шкільництво зовсім не поступає на перед? і складає вину на — руське духовенство сільське! Може бути, що і сільське духовенство так як самі громади руські махнуло на школи руками, хоть може з інших причин. Про се постараємось поговорити пізнійше. Але чому тодішня губернія не хотіла видіти інших причин, а іменно тих, котрі їй подавала руська консисторія? Бо як монотонні і одностайні були урядові запитаня губерній, так монотонні і одностайні були відповіді руської консисторії через цілий сей період, а із сего писаня виходить лиш одна правда, ясна як сонце: що феодали польські як в справах економічних уміли під крилами політичної реакції знищити вартість реформ прихильних мужикам, так і в справах народньої просвіти вміли поставити на своїм і здержати на цілі десятки літ народній поступ.

(Далі буде.)

Іван Заневич.

